
УДК 343.13

А. В. КОЧУРА,

*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального процесу
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства і дізнання
Харківського національного університету внутрішніх справ,*

О. О. КОЧУРА,

*викладач кафедри кримінального процесу
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства і дізнання
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ «НЕПОВНОЛІТНІЙ ПОТЕРПІЛИЙ» У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розглянуто історичний розвиток становлення правового становища потерпілого у кримінальному судочинстві, а також сучасний стан кримінально-процесуального законодавства щодо правового положення названого учасника кримінального процесу.

Кримінальне судочинство є тим видом діяльності, головна мета якої полягає в забезпеченні захисту людини та суспільства від злочинних посягань. А тому особливим учасником правових відносин, що виникають у зв'язку із порушенням, розслідуванням та судовим розглядом кримінальної справи, є особа, потерпіла від злочину.

Слід відзначити, що визначенню процесуального статусу потерпілого в науці кримінального процесу приділялась увага таких учених, як С. А. Альперт, М. І. Гошовський, Т. І. Присяжнюк тощо. Разом із тим, поняття неповнолітнього потерпілого, його правове становище у кримінальному процесі і досі залишається не до кінця визначеним. Як свідчить практика,

достатньо велика кількість злочинів вчиняється саме щодо неповнолітніх осіб, які просто не в змозі ні усвідомити всієї протиправності скоюваних щодо них дій, ні захиститися від них. Так, зокрема, за офіційними даними Міністерства внутрішніх справ України, лише протягом першого кварталу 2011 р. кількість неповнолітніх потерпілих від злочинів становила 2830 осіб [1]. Тому в умовах формування сучасної демократичної та правової держави, а також у зв'язку із необхідністю розроблення та прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України особливого значення набуває визначення процесуального статусу такого суб'єкта кримінально-процесуальних правовідносин, як неповнолітній потерпілий. У зв'язку з цим аналіз розвитку кримінально-процесуального законодавства, спрямованого на забезпечення прав потерпілих у кримінальному судочинстві, дозволяє найбільш повно оцінити сучасний стан законодавства у цій сфері, а також визначити шляхи для його удосконалення.

Отже, відомо, що основою правової системи давніх часів було звичаєве право, яке закріплювало основні принципи здійснення тих чи інших правових дій. У зв'язку з цим слід особливо відзначити таку пам'ятку давньоруського права, як «Руська правда», яка була першим кодифікованим збірником норм різних галузей права, зокрема кримінального та кримінально-процесуального в нинішньому розумінні галузей права. У «Руській правді» визначалось певне прагнення законодавця особливим чином захистити права потерпілого від злочину. Так, з винного у крадіжці, окрім виплати грошового штрафу князеві, стягувалось грошове стягнення на користь потерпілого як компенсація за заподіяну шкоду (статті 35, 36, 37). Також у «Руській правді» встановлювався особливий захист окремих категорій потерпілих. Наприклад, визначався розмір грошового викупу за вбивство тих осіб, за яких нікому було здійснити кровну помсту (ст. 1). Постраждалі іноземці користувались привілеями у представленні доказів щодо застосування до них фізичного насилля. Даним особам не потрібно було представляти двох видоків (тобто свідків-очевидців), достатньо було особистої присяги іноземця.

Надалі «Руська правда» безпосередньо вплинула на створення таких пам'яток права, як Псковська судна грамота XIV–XV століть, Двінська уставна грамота 1397 р., Судебник Казимира 1468 р., Судебник Івана III 1497 р., Литовські статuti, Судебник Івана IV 1550 р. [2, с. 3], які значно розширили процесуальні гарантії

інтересів потерпілого шляхом удосконалення самої процедури судочинства, а також криміналізації окремих суспільно небезпечних діянь у цій сфері. Наприклад, у Псковській судній грамоті встановлювалась заборона на отримання хабарів суддями (ст. 4). Судебник 1497 р. визнавав холопів суб'єктами права та навіть надавав їм можливість вносити позови, тобто виступати в ролі потерпілих (ст. 17), хоча холопи могли свідчити тільки у справах осіб, рівних їм за становищем. Також у Судебнику чітко були визначені злочини проти правосуддя – за порушення порядку судочинства, за надання завідомо неправдивих свідчень тощо. Дані норми значно полегшували досягнення потерпілими своїх цілей у судочинстві. Разом із тим, окремі положення Судебника явно не сприяли інтересам потерпілого від злочину. Наприклад, було встановлено високий збір за участь у судочинстві, що обмежувало доступ до суду незаможних верств населення.

Беззаперечно, важливим матеріалом для дослідження історії формування правового положення потерпілого є також Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 років, які включали в себе норми звичаєвого права, Судебника Казимира 1468 р., привілеї 1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право XV–XVI століть. Як зазначено в літературі з історії права, норми вказаних документів у найбільшій мірі відтворювали звичні «давні права» українського звичаєвого права, започатковані у «Руській правді», а тому були чинні на території Правобережної України майже до половини XIX ст. Крім того, слід відмітити певні позитивні зміни, що сталися у правовому регулюванні становища потерпілого. Так, Литовський статут 1566 р. передбачав відшкодування шкоди, завданої потерпілій особі, хоча розмір даного грошового відшкодування залежав не лише від того каліцтва, яке було завдано, а й від того, хто став потерпілим, а також від того, хто дане каліцтво завдав.

Розглядаючи видатні пам'ятки історії розвитку права, необхідно також відзначити «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) – збірник норм феодального права, що діяли на Лівобережній Україні у XVII ст. – першій половині XIX ст., в основу якої були покладені Статuti Великого Князівства Литовського, магдебурзьке право, польське законодавство, саксонське право, звичаєве право України і судова практика. Фактично за своїм змістом цей збір був кодексом цивільного,

кримінального та кримінально-процесуального права, який визначав та закріплював основні положення правового статусу учасників цих галузей права.

У 1864 р. у період Судової реформи в Російській імперії, до складу якої тоді входила основна частина України, був прийнятий Устав кримінального судочинства, який значно розширював права особи, потерпілої від злочину. Зокрема, під час провадження у кримінальній справі потерпілому надавалось право: виставляти своїх свідків; бути присутнім під час проведення всіх слідчих дій та – з дозволу слідчого – ставити запитання обвинуваченому та свідкам; надавати докази; вимагати отримання копій з усіх постанов та протоколів (ст. 304).

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що наявність певного конфлікту між сторонами у кримінальному судочинстві завжди усвідомлювалась законодавцем, а тому протягом усієї історії формування держави та права даний конфлікт намагались пом'якшити тим чи іншим чином, забезпечити відновлення порушеної справедливості, відшкодувати певним чином завдану шкоду.

Разом із тим, захисту саме неповнолітнього потерпілого з боку держави не завжди приділялось достатньо уваги, а тому його процесуальний статус і досі залишається не до кінця визначеним, що на практиці часто призводить до порушень прав цього учасника кримінального судочинства.

Отже, саме поняття «неповнолітній» відповідно до положень кримінально-процесуального законодавства тлумачиться по-різному, що демонструє передусім нерівність становища неповнолітньої особи залежно від її процесуальної ролі у кримінальному провадженні. Так, якщо особа є підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним, то вона визнається неповнолітньою у віці до 18-ти років (п. 1 ч. 1 ст. 45 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України); коли мова заходить про неповнолітнього свідка, то тут його вікова межа знижується до 16-ти років (ч. 1 ст. 161, ч. 1 ст. 307 КПК України), а от щодо неповнолітнього потерпілого, то його вік законом взагалі не визначається. І лише п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів» встановлює, що у разі, коли потерпілим визнано неповнолітню особу, забезпечується участь у справі законно-

го представника, який має захищати її права та охоронювані законом інтереси, функції якого припиняються після досягнення потерпілим 18-річного віку [4].

Невизначеним залишається правовий статус неповнолітнього потерпілого у проектах КПК України.

Так, проект КПК України, підготовлений робочою групою Верховної Ради України та внесений на розгляд народними депутатами В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним від 13 грудня 2007 р. № 1233 у главі 10 «Потерпілий» у ч. 2 ст. 55 зазначає, що «якщо потерпілим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною або обмежено дієздатною, разом із ним або замість нього в справі бере участь законний представник» [5]. Ця норма також не вносить ясності в питання про момент допуску законного представника потерпілого до участі у справі. Разом із тим, визначення цього питання в законі має важливе значення для практичних працівників правоохоронних органів – дізнавачів, слідчих, прокурорів, суддів, а також для самих неповнолітніх потерпілих та їх законних представників. Також у ч. 1 ст. 64 даного проекту КПК визнано, що «участь представника потерпілого фізичної особи у справі є обов'язковою, якщо потерпілий є неповнолітнім» [5].

Аналогічні вимоги встановлені і в проекті КПК, оприлюдненому на офіційному сайті Міністерства юстиції України станом на 1 липня 2011 р. Зокрема, ч. 1 ст. 63 проекту КПК встановлює, що якщо потерпілим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом із ним залучається його законний представник [6].

У проекті КПК України, підготовленому робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 11 вересня 2008 р. правове становище неповнолітнього потерпілого взагалі не визначається. У главі 3 розділу VI «Кримінальне провадження щодо кримінальних правопорушень неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених», як видно із назви, говориться лише про провадження у кримінальних справах про злочини неповнолітніх [7].

Подібна невизначеність як поняття «неповнолітній потерпілий», так і його процесуального статусу, негативно впливає на можливість захисту прав та свобод неповнолітніх осіб

у кримінальному провадженні, а тому потребує та доповнень до чинного КПК України. вирішення шляхом внесення відповідних змін

Список використаної літератури

1. Стан та структура злочинності в Україні за 1 квартал 2011 року [Електронний ресурс] / МВС України. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/519179;jsessionid=51B9D8E8C2B6CF975B4AEF8585BF9644>.
2. Ермолаев И. П. Свод законов Киевской Руси / И. П. Ермолаев, Р. Г. Кашафутдинов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1985. – 89 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
4. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 2 лип. 2004 р. № 13. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/A78739119E3E2563C3256F08002065BA?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=A78739119E3E2563C3256F08002065BA&Count=500&>.
5. Проект Кримінально-процесуального кодексу України : реєстр. № 1233 від 13 груд. 2007 року / внес. на розгляд Верховної Ради України народними депутатами В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31115.
6. Проект Кримінально-процесуального кодексу України [Електронний ресурс] : за станом на 1 лип. 2011 р. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/35980>.
7. Проект Кримінального процесуального кодексу : підгот. робочою групою Нац. комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права : від 11 верес. 2008 р. – К., 2008. – 280 с.
8. Судебные Уставы Императора Александра II с толкованиями и извлечениями из отечественной и юридической литературы / сост. А. Тимановский. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1885. – 820 с.

Надійшла до редколегії 20.09.2011

КОЧУРА А. В., КОЧУРА А. А. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ «НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИЙ ПОТЕРПЕВШИЙ» В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Рассмотрено историческое развитие правового положения потерпевшего в уголовном судопроизводстве, а также современные положения уголовно-процессуального законодательства о правовом положении названного участника уголовного процесса.

KOCHURA A., KOCHURA O. HISTORICAL ASPECTS OF THE PROGRESS OF THE NOTION «MINOR VICTIM» IN THE CRIMINAL PROCESS

Historical progress of minor victims status in the criminal process and modern state of procedural criminal legislation about legal status of minor victims are reviewed.